

O'ZBEK TILINING ICHKI IMKONIYATLARI ASOSIDA SHAKLLANGAN TA'LIM DISKURSI NEOLOGIZMLARI

G.X.To'rayeva¹ 

1. QarDU lingvistika kafedrası dotsenti @gmail.com : 0009-0003-6676-6113

Mas'ul muallif: To'rayeva Guzal Xursanovna, QarDU lingvistika kafedrası dotsenti @gmail.com : 0009-0003-6676-6113.

Accepted: 19 Avgust 2026
Published: 19 Avgust 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: To'rayeva, G. X. O'ZBEK TILINING ICHKI IMKONIYATLARI ASOSIDA SHAKLLANGAN TA'LIM DISKURSI NEOLOGIZMLARI / G. X. To'rayeva // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 8, № 1. — B. 154–157.

Annotatsiya. Maqolada o'zbek ta'lim diskursida tilning ichki imkoniyatlari asosida shakllangan neologizmlar tahlil qilinadi. Affiksatsiya, qo'shma va analitik nomlar yaratish, qisqartirish hamda semantik yangilanishning yangi ta'lim tushunchalarini ifodalashdagi o'rni yoritiladi. Raqamlashtirish, moslashuvchanlik, videodars, mediasavodxonlik, masofaviy ta'lim, OTM va virtual sinf kabi birliklarning tuzilishi hamda ma'nosi qiyosiy va tavsifiy yondashuv asosida izohlanadi. Olimlarning so'z yasashi va terminologiyaga oid qarashlari baholanib, grammatik imkoniyat bilan amaldagi termin o'rtasidagi farq ko'rsatiladi. Neologizmning faolligi semantik aniqlik, nominativ ehtiyoj, manbalardagi takroriylik, imlo barqarorligi va ta'lim diskursidagi muntazam qo'llanish asosida belgilanishi xulosalanadi.

Kalit so'zlar: ta'lim diskursi, neologizm, ichki imkoniyat, affiksatsiya, analitik nom, qisqartma, semantik yangilanish, me'yorlashuv.

НЕОЛОГИЗМЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ДИСКУРСА, СФОРМИРОВАННЫЕ НА ОСНОВЕ ВНУТРЕННИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье анализируются неологизмы образовательного дискурса, образованные на основе внутренних ресурсов узбекского языка. Рассматривается роль аффиксации, сложных и аналитических наименований, сокращения и семантического обновления в обозначении новых образовательных понятий. Описываются структура и значение единиц, соответствующих понятиям цифровизации, гибкости, видеоурока, медиаграмотности, дистанционного образования, высшего образовательного учреждения и виртуального класса. Оцениваются взгляды учёных на словообразование и терминологию, устанавливается различие между грамматической возможностью и реально функционирующим термином. Делается вывод, что активность неологизма определяется семантической точностью, номинативной потребностью, повторяемостью в источниках, орфографической устойчивостью и регулярностью употребления в образовательном дискурсе.

Ключевые слова: образовательный дискурс, неологизм, внутренние ресурсы, аффиксация, аналитическое наименование, аббревиатура, семантическое обновление, нормализация.

EDUCATIONAL DISCOURSE NEOLOGISMS FORMED THROUGH THE INTERNAL RESOURCES OF THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. The article examines educational discourse neologisms formed through the internal resources of the Uzbek language. It discusses the role of affixation, compound and analytical naming, abbreviation, and semantic renewal in expressing new educational concepts. The structure and meaning of units denoting digitalization, flexibility, video lessons, media literacy, distance education, higher education institutions, and virtual classrooms are explained. Scholarly views on word formation and terminology are evaluated, distinguishing grammatical possibility from an actually functioning term. The study concludes that neologism activity depends on semantic precision, nominative need, recurrence across sources, orthographic stability, and regular use in educational discourse.

Keywords: educational discourse, neologism, internal resources, affixation, analytical naming, abbreviation, semantic renewal, normalization.

Kirish. O'zbek ta'lim diskursida yangi tushunchalarni nomlashda tilning ichki imkoniyatlari muhim o'rin tutadi. Ichki imkoniyat deganda faqat qadimiy turkiy o'zaklardan yangi so'z yasash emas, balki o'zbek tilida mavjud asoslarni faol qo'shimchalar bilan birlashtirish, ikki yoki undan ortiq birlikni yaxlit nomga aylantirish, so'z birikmalarini barqarorlashtirish, uzun nomlarni qisqartirish va mavjud so'zlarga yangi ta'limiy ma'no yuklash tushuniladi. O'zlashma asos o'zbekcha qo'shimcha qabul qilib, milliy grammatik qolipda yangi birlik hosil qilsa, bunday shakllanish ham qabul qiluvchi tilning ichki so'z yasash jarayoniga kiradi. Shu bois ta'lim neologizmlarini tahlil qilishda birlikning kelib chiqishi bilan uning o'zbek tilida qanday yaratilgani bir-biridan farqlanishi kerak.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. R. Liber yangi leksemalar hosil qilishning keng tarqalgan yo'llari qatoriga affiksatsiya, kompozitsiya – qo'shma so'z yasash va konversiyani kiritib, "yangi so'z ma'nosi ko'pincha uning qismlaridan anglashiladi", deb ta'kidlaydi [1, 31-35]. Bu qarash o'zbek ta'lim diskursidagi shaklan tushunarli hosilalarni izohlash uchun muhim: tanish asos va faol qo'shimcha birlikning mazmunini tez anglashga yordam beradi. Biroq R. Liber, asosan, ingliz tili morfologiyasini tavsiflaydi; o'zbek tilining agglutinativ tuzilishi, bir asosga ketma-ket bir necha qo'shimcha qo'shilishi va yasalaning me'yorlashuvi uning tadqiqotida yoritilmaydi. Shuning uchun bu yondashuv o'zbek tilining o'ziga xos grammatik imkoniyatlari asosida aniqlashtiriladi.

M.-K. L'Om terminologik birlikni faqat ot bilan cheklamasdan, maxsus sohada muayyan tushunchani ifodalovchi turli turkum va ko'p so'zli birliklarni ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. U "terminning maqomi uning maxsus mazmuni bilan belgilanadi", degan fikrni ilgari suradi [2, 55-62, 79-84]. Bu tamoyil o'zbekcha yasama birlikning tashqi shakli bilan birga ta'lim sohasidagi aniq vazifasini tekshirishga imkon beradi. Ammo muallifning e'tibori, asosan, terminni aniqlash va ma'no munosabatlariga qaratilgan; milliy qo'shimchalarning sohaviy neologizm yaratishdagi mahsuldorligi alohida o'lchanmaydi. Shu sababli affiksali birliklar ma'no, shakllanish zanjiri va qo'llanish faolligi birligida baholanadi.

B. Jozef qo'shma so'zni sodda hodisa deb ko'rish noto'g'ri ekanini, chunki unda morfologiya, sintaksis va lug'aviy ma'no o'zaro tutashishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, "kompozitsiya morfologiya bilan sintaksis chegarasida turadi" [3, 17-18]. Bunday qarash o'zbekcha ko'p tarkibli nomlarni faqat yozilishiga qarab tasniflamalik zarurligini tasdiqlaydi. Biroq B. Jozefning diqqat markazida tillararo aloqa va qo'shma so'zlarning nazariy maqomi turadi; ta'lim diskursidagi institutsional birikmalarining terminlashuvi batafsil ochildirilmagan. Shuning uchun qo'shma nomlarning ta'limiy mazmuni va matnlardagi barqarorligi alohida tekshiriladi.

A. Hojiyev o'zbek tilida so'z yasashini izchil tizim sifatida yoritib, yasovchi asos, yasovchi vosita va yasalma o'rtasidagi munosabatga e'tibor qaratadi. U kompozitsiya masalasiga tanqidiy yondashib, "o'zbek tilida 'kompozitsiya usuli' deb atash lozim bo'lgan alohida usul yo'q", degan xulosaga keladi [4, 9-10, 166-167]. Olimning qarashi qo'shma so'z bilan so'z birikmasi o'rtasidagi chegarani ehtiyotkorlik bilan belgilashga undaydi. Biroq zamonaviy ta'lim diskursida videodars, mediasavodxonlik, o'zaroaloqa kabi ixcham nomlarning ko'payishi komponentlarning qo'shilishi natijasida yuzaga kelgan birliklarni amaliy jihatdan alohida kuzatishni talab qiladi. Shu bois kompozitsiya atamasi bahsli ekani qayd qilinib, tahlilda birlikning yaxlit ma'nosi, yozilishi va barqaror qo'llanishi asosiy mezon qilib olinadi.

H. Jamolxonov o'zbek tilida so'z yasashini affiksatsiya, kompozitsiya, qisqartirish va ma'no taraqqiyoti bilan bog'liq hodisalar asosida tavsiflaydi [5, 122-123]. Uning darsligi so'z yasash vositalarini tizimli tushuntirishi bilan e'tiborga loyiq. Biroq undagi misollar, asosan, umumadabiy leksikaga tegishli bo'lib, raqamli ta'lim, yangi baholash tizimi yoki boshqaruv tushunchalarining shakllanishi maxsus tahlil qilinmagan. Shu sababli klassik tasnif zamonaviy ta'lim materiallari asosida to'ldiriladi, ayrim chegaraviy birliklar esa so'z, birikma va termin sifatidagi maqomiga ko'ra alohida baholanadi.

B. Mengliyev, B. Bahriddinova va O'. Xoliyrov "yasama so'zni vujudga keltiruvchi vosita qo'shimcha yoki so'z ko'rinishida bo'lishi mumkin", deb ko'rsatadi [6, 7-9]. Lug'atda yasovchi asos va undan hosil bo'lgan so'zlarning bir yasash uyasi berilishi mahsuldor qoliplarni aniqlashga yordam beradi. Masalan, bilim asosidan bilim, bilimsiz, bilimdon; baho asosidan baholamoq, baholovchi kabi qatorlar tuziladi. Biroq o'quv lug'atining vazifasi mavjud yasama so'zlarni ko'rsatishdan iborat; yangi ta'lim birliklarining paydo bo'lish sanasi, janriy tarqalishi va neologizmlik maqomi unda belgilanmaydi. Tadqiqotda lug'at ma'lumotlari korpus va zamonaviy matnlar bilan qiyoslanadi.

A. Turobov qo'shma so'z komponentlari o'rtasidagi sintaktik va semantik munosabatlarni tahlil qilib, ularni "so'z birikmasi yoki gap mazmunining semantik siqilishi" bilan bog'laydi [7, 56-57]. Bu fikr videodars va o'zaroaloqa singari ixcham birliklarda kengroq mazmunning bir nomga jamlanishini izohlaydi. Biroq muallifning asosiy e'tibori qo'shma so'zning grammatik maqomiga qaratilgan; yangi ta'lim terminlarining faolligi va me'yorlashuvi ko'rib chiqilmagan. Shuning uchun komponentlar munosabati bilan birga birlikning davriy qo'llanishi va sohaviy vazifasi ham tahlil qilinadi.

Y. Kubryakova yasama so'z ma'nosini asos va yasovchi vosita ma'nolarining oddiy yig'indisi deb bo'lmasligini, yasalma muayyan nomlash vazifasi asosida shakllanishini ko'rsatadi [8, 16-23]. Bu qarash raqamlashtirish, baholovchi yoki mediasavodxonlik kabi birliklarda tarkibiy ma'nodan tashqari maxsus ta'limiy mazmun yuzaga kelishini izohlaydi. Biroq uning nazariyasi umumiy derivatsion semantikaga qaratilgan va o'zbek tilidagi qo'shimchalar ketma-ketligi hamda analitik terminlarning me'yorlashuvini bevosita qamrab olmaydi.

Mazkur vositalarning mahsuldorligini aniqlashda birliklarni sanash bilan cheklanilmaydi. Bir qo'shimcha yoki qolip asosida nechta yangi nom yaratilgani, yasalmalarning nechta mustaqil manbada uchrashi, rasmiy, ilmiy, o'quv-metodik va publistsistik matnlarga qay darajada tarqalgani hisobga olinadi. Raqamlashtirish singari birlikning turli janrlarda ishlatilishi uning barqarorlashganini ko'rsatsa, faqat bitta muallif matnida uchragan noodatiy yasalma individual yangilik bo'lib qolishi mumkin. Shuningdek, so'z birikmasining qisqartma yoki bir so'zli variantga o'tishi ham faollashuv belgisi sifatida qayd etiladi. Shu yo'l orqali shakllanish imkoniyati bilan amaldagi til birligi o'rtasidagi farq aniq belgilanadi.

Bunda yangi birlikning imlo barqarorligi, qo'shimchalarni qabul qilishi va parallel variantlar orasidagi ustunligi ham qo'shimcha mezon sifatida olinadi.

Muhokama. Mahsuldorlik bir qo'shimchaning ko'p so'zga qo'shila olishi bilangina belgilanmaydi. Masalan, -lashtir qolipi raqamlashtir, individuallashtir, maqbullashtir kabi fe'llarda predmet yoki jarayonni yangi holatga keltirish ma'nosini ifodalaydi. Ulardan raqamlashtirish, individuallashtirish va maqbullashtirish kabi jarayon nomlari yasaladi. Biroq ta'lim diskursida ma'nosi noaniq yoki mavjud birlikni takrorlaydigan yasalma kommunikativ ehtiyojga javob bermasa, faollashmaydi. Demak, grammatik jihatdan to'g'ri shaklning mavjudligi uning termin sifatida qabul qilinishini kafolatlamaydi; semantik aniqlik, nutqiy qulaylik va institutsional qo'llanish ham zarur.

Analitik nomning ustunligi ma'noni tarkibiy qismlar orqali ochiq ifodalashidir. Shu bilan birga, uning hajman uzunligi parallel shakllarning paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin. Masofadan o'qitish, masofaviy o'qitish va masofaviy ta'lim bir-biriga yaqin bo'lsa-da, biri jarayonni, ikkinchisi usulni, uchinchi esa kengroq tizimni anglatishi mumkin. Testkari sinf, ag'darilgan sinf va o'girilgan sinf kabi variantlarda esa tarjima qolipi va mazmuniy tabiiylik o'rtasida raqobat yuzaga keladi. Bunday holatda milliy vosita bilan yasalganlikning o'zi yetarli emas; tushunarliklik, terminologik aniqlik va rasmiy qo'llanish ham hisobga olinadi.

Ichki imkoniyatlar asosida yaratilgan analitik nomlar ko'pincha xorijiy tushunchaning mazmunini o'zbekcha birlik va grammatik vositalar bilan qayta ifodalaydi. Bunday holatda tushunchaning tashqi manbadan kirgani bilan uning o'zbek tilidagi shakllanish usuli farqlanadi. Masalan, ochiq ta'lim, hamkorlikda o'qitish, muammoga asoslangan ta'lim va o'quv natijasi birliklarida komponentlar o'zbek tilining aniqlovchi–aniqlanmish, ko'makchili hamda egalik munosabatlariga muvofiq joylashgan. Bu birliklar tayyor xorijiy shaklni aynan takrorlamaydi, balki mazmunni milliy sintaktik qolipda beradi. Biroq tarjima asosida yuzaga kelgan barcha birikmalarni ichki neologizm deb baholash mumkin emas. Tadqiqotda ularning o'zbekcha tuzilishi, ma'no yaxlitligi va mustaqil qo'llanishi birgalikda tekshiriladi.

Shaklan mumkin bo'lgan har bir yasalma faol neologizm emas. Birlik ma'lum vazifani aniq nomlashi, rasmiy yoki ilmiy matnlarda izchil qo'llanishi va boshqa shakllardan ma'no jihatidan farqlanishi lozim. Shu sababli ta'lim neologizmlarini baholashda grammatik to'g'rilik bilan birga nominativ zarurat, mazmuniy aniqlik, qo'llanish takroriyliigi va turli janrlarga tarqalish holati ham hisobga olinadi.

Natijalar. Affiksatsiya o'zbek ta'lim diskursida muntazam shakllanish usulidir. Ot yasovchi -chi, -lik, -dosh; sifat yasovchi -li, -siz, -iy; fe'l yasovchi -la, -lash, -lashtir hamda jarayon nomini hosil qiluvchi -ish birliklari yangi ta'lim tushunchalarini ifodalashda faol qo'llanadi. Masalan, raqamlashtirish birligi raqam asosiga -lash, orttirma nisbat ma'nosini beruvchi -tir va harakat nomi -ishning qo'shilishi orqali hosil bo'lgan. U shunchaki kompyuterdan foydalanishni emas, ta'lim mazmuni, boshqaruv va xizmatlarni raqamli shaklga o'tkazish jarayonini bildiradi. Moslashuvchanlik so'zida moslashuvchan sifatiga -lik qo'shib, ta'lim shaklining sharoitga moslasha olish xususiyati mavhum nomga aylangan. Natijadorlik esa natijador sifatidan ta'lim faoliyatining samarasi darajasini ifodalovchi mavhum ot yasaydi.

Ta'lim subyektlarini nomlashda -uvchi va -chi qo'shimchalari ayniqsa faol. Ta'lim oluvchi, izlanuvchi, baholovchi, tinglovchi kabi birliklarda -uvchi faoliyat egasini jarayon bilan bog'laydi. Kursdosh, guruhdosh va sinfdosh birliklaridagi -dosh bir xil ta'lim muhiti yoki bosqichida qatnashish munosabatini ifodalaydi. Metodist, tyutor singari o'zlashma nomlar bilan yonma-yon qo'llanayotgan maslahatchi, yo'naltiruvchi, kuzatuvchi kabi milliy shakllar yangi vazifalarni o'zbekcha ifodalash imkonini beradi. Biroq shaklan mumkin bo'lgan har bir yasalma faol neologizm emas. Birlik ma'lum vazifani aniq nomlashi, rasmiy yoki ilmiy matnlarda izchil qo'llanishi va boshqa shakllardan ma'no jihatidan farqlanishi lozim.

Videodars video va dars qismlarining birikishi orqali raqamli shaklda yozib olingan yoki uzatiladigan darsni nomlaydi. Mediasavodxonlik media va savodxonlik birliklarini birlashtirib, axborot vositalaridagi mazmunni tanlash, tushunish va baholash ko'nikmalarini ifodalaydi. O'zaroaloqa tarkibidagi o'zaro va aloqa qismlari ta'lim ishtirokchilari o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatni yaxlit nomga aylantiradi. Hamkorlik hamkor asosiga -lik qo'shilishi bilan yasalgan bo'lsa-da, ta'lim diskursida birgalikdagi o'qish va faoliyat tamoyilini nomlovchi maxsus mazmun kasb etadi. Bu holatlar ayrim birliklarda kompozitsiya, affiksatsiya va semantik yangilanish bir-birini to'ldirishini ko'rsatadi.

So'z birikmasi shaklidagi nom o'zbek ta'lim diskursining sermahsul vositalaridan biridir. Raqamli ta'lim, masofaviy o'qitish, aralash ta'lim, uzluksiz kasbiy rivojlanish, o'zini o'zi baholash, loyiha asosida o'qitish va natijaga yo'naltirilgan ta'lim kabi birliklar murakkab tushunchani milliy grammatik qolipda aniq ifodalaydi. Ularning qismlari alohida yoziladi, biroq muayyan sohada bitta tushunchani nomlaydi. Masalan, loyiha asosida o'qitish birikmasida loyiha faoliyatning tashkiliy asosini, o'qitish esa pedagogik jarayonni bildiradi. Natijaga yo'naltirilgan ta'limda natija maqsadni, yo'naltirilgan esa ta'limning ustuvor yo'nalishini belgilaydi.

Qisqartma ham ichki ixchamlashtirish vositasi sifatida ta'lim diskursida faol. OTM – oliy ta'lim muassasasi, MTT – maktabgacha ta'lim tashkiloti, MMTV – Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi nomlarining bosh harflaridan yasalgan. Bu birliklar rasmiy hujjat va matbuotda takroriy nomlarni qisqa ifodalashga xizmat qiladi. MTM shaklining MTT bilan almashishi tashkilotning huquqiy nomi o'zgarganda qisqartma ham yangilanishini ko'rsatadi. Biroq barcha qisqartmalar neologizm sifatida olinmaydi: yangi yasalgan, ta'lim diskursida muntazam qo'llanayotgan va mustaqil nominativ vazifa bajarayotgan shakllargina tahlilga kiritiladi.

Semantik derivatsiyada mavjud so'z shaklan o'zgarmaydi, ammo yangi ta'limiy ma'no kasb etadi. Sinf an'anaviy ravishda o'quvchilar guruhi va xona ma'nolarini bildirgan bo'lsa, virtual sinf birikmasida raqamli o'quv muhiti mazmunini ham qamrab oladi. Oyna so'zi elektron ta'lim tizimida ekranda ochiladigan alohida ko'rinish nomiga, oqim esa talabalar yoki tinglovchilarning muayyan davrda birlashtirilgan guruhi nomiga aylangan. Yo'l xaritasi dastlab yo'nalishni ko'rsatuvchi xaritani bildirgan bo'lsa, ta'lim boshqaruvida vazifa, muddat va mas'ullarni belgilovchi reja ma'nosida qo'llanadi. Bu birliklarda eski ma'no butunlay yo'qolmaydi, balki o'xshashlik yoki aloqadorlik asosida yangi sohaviy mazmun hosil bo'ladi.

Xulosa. Demak, o'zbek ta'lim diskursining ichki imkoniyatlari yangi tushunchalarni milliy shaklda ifodalash uchun keng imkoniyat yaratadi. Affiksatsiya jarayon, xususiyat va ishtirokchi nomlarini tizimli yasaydi; kompozitsiya va analitik nom murakkab tushunchalarni ixcham yoki izohli shaklda ifodalaydi; qisqartma rasmiy nomlarni muomalaga moslashtiradi; semantik derivatsiya esa mavjud so'zlarni yangi pedagogik va texnologik mazmunga yo'naltiradi. Biroq birlikning milliy vositalar asosida tuzilgani uning avtomatik ravishda me'yoriy va faol ekanini anglatmaydi. Neologizmlik maqomi shaklan to'g'rilik, semantik aniqlik, nominativ ehtiyoj, mustaqil manbalardagi takror va ta'lim diskursida barqaror

qo'llanish birligi asosida belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Lieber R. *Introducing Morphology* / R. Lieber. — Cambridge : Cambridge University Press, 2009. — 228 p.
- [2] L'Homme M.-C. *Lexical Semantics for Terminology: An Introduction* / M.-C. L'Homme. — Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2020. — 263 p. — DOI: 10.1075/tlrp.20.
- [3] Joseph B. D. *Compounding and Contact* / B. D. Joseph // *The Interaction of Borrowing and Word Formation*. — Edinburgh : Edinburgh University Press, 2020. — P. 17–31. — DOI: 10.3366/edinburgh/9781474448208.003.0002.
- [4] Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаши тизими / А. Ҳожиёв. — Тошкент : Ўқитувчи, 2007. — 168 б.
- [5] Jamolxonov H. *Hozirgi o'zbek adabiy tili* / H. Jamolxonov. — Toshkent : Talqin, 2005. — 260 b.
- [6] Mengliyev B., Bahriddinova B., Xoliyorov O'. *O'zbek tilining so'z yasashi o'quv lug'ati* / B. Mengliyev, B. Bahriddinova, O'. Xoliyorov. — Toshkent : Yangi asr avlodi, 2007. — 142 b.
- [7] Туробов А. М. Қўшма сўз компонентлари хусусида / А. М. Туробов // *Хорижий филология*. — 2016. — № 4. — Б. 55–57. — DOI: 10.71337/inlibrary.uz.foreign_philology.357.
- [8] Кубрякова Е. С. *Типы языковых значений. Семантика производного слова* / Е. С. Кубрякова. — М. : Наука, 1981. — 198 с.

